

Ганна Мезенка

Намінатыўныя практыкі ў беларускім урбананіміконе : новыя кірункі даследаванняў

Prace Językoznawcze 17/4, 95-101

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ганна Мезенка

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава

e-mail: mezenka1@yandex.ru

Намінатыўныя практыкі ў беларускім урбананіміконе: новыя кірункі даследаванняў

Nominative practices in the Belarusian urbanonimikon: News areas of research

This analysis is a research in urbanonymic regionalistics, mainly concerned with the naming practices and urbanonyms found in the speech of the residents of Belarusian town Schuchin. The residents' naming preferences are examined.

Ключавыя словы: анамастыка, матыў намінацыі, намінатыўныя перавагі, рэгіяналістыка, урбананімікон

Key words: onomastics, naming motifs, naming preferences, regionalistics, urbanonyms

Адным з прырытэтных напрамкаў развіцця сучаснай анамастыкі становіцца арэальнае даследаванне анімных адзінак. Арэальны падыход паказвае, што кожны рэгіён уяўляе сабой не толькі пэўнае тэрытарыяльнае, але і культурнае, сацыяльнае, псіхалагічнае і інш. адзінства. Пачатак XXI ст. азнаменаваны паглыбленым вывучэннем рэгіянальнай праблематыкі і пошукамі новых даследчых аспектаў. Далейшае развіццё навукі вучоныя бачаць у супастаўленні агульнаацыянальнай і рэгіянальных анамастычных баз, антрапа- і этнацэнтрычным асэнсаванні праблемы функцыянавання анамастычных сістэм, выяўленні лінгвакультурнай спецыфікі анамастыкі. Галоўная мэта анамастычнай рэгіяналістыкі заключаецца ў апісанні, тлумачэнні і супастаўленні фактаў, звязаных з функцыянаваннем уласных імён на пэўнай тэрыторыі.

Распрацоўка праблем урбананімічнай рэгіяналістыкі з'яўляецца адной з перспектывіных галін лінгвістыкі. У Беларусі ўрбананімічная рэгіяналістыка прадаўжае складвацца. Цікавасць даследчыкаў да вывучэння ўрбананімнай сістэмы асобнага рэгіёна прадывітаваны інфарматыўным патэнцыялам назваў вуліц, плошчаў і іншых унутрыградскіх аб'ектаў.

Яшчэ адна праблема, якая патрабуе тэрміновага разгляду, – праблема спасціжэння асаблівасцей намінатыўнай дзейнасці, гэта значыць віда дзейнасці, накіраванага на называнне, выбар і прысваенне ўласнага імені пэўнаму аб’екту. Навуковыя пошукі, накіраваныя на вывучэнне фактараў выбору намінацый, звязаны з імёнамі пачынальнікаў рускай антрапанімікі У.А. Ніканава (Никонов 1974), А.М. Селішчава (Селищев 1971). Але гэта былі даследаванні, што мелі на мэце высвятленне пытанняў выбару і змены асабовых імён і прозвішчаў, выяўленне асаблівасцей функцыянавання іменніка ў розных моўных сітуацыях, яго рэакцый на грамадства-гістарычныя працы.

Пры вечнай грамадскай цікавасці да пытання выбару імені нованароджанаму сучасны стан праблемы выбару імені геаграфічнаму аб’екту знаходзіцца на зародковым этапе: яна пакуль амаль нікога не цікавіла. Усё гэта сведчыць пра перспектыўнасць вывучэння намінатыўных прыярытэтаў жыхароў пэўных паселішчаў.

Для кожнага народа, а іншы раз і жыхароў пэўнай мясцовасці характэрны свае звычаі называння геаграфічных аб’ектаў. Вядома, што ў нашых продкаў у папярэднія эпохі намінатарамі, напрыклад, лінейных аб’ектаў былі самі жыхары паселішча. Назва з’яўлялася ў выніку даволі працяглага працэсу згортвання апісальнай канструкцыі да аднаслоўнай нахштальт *вулічка да ракі Піны* → *Пінская вулічка* → *Пінская вуліца*.

У савецкі перыяд у выніку змены светапогляднай і гістарычнай парадыгм аблігаторнасць такой намінацыі была адменена, а права называць вуліцы, завулки і інш. атрымалі мясцовыя ўлады. Замест выкраштылізацыі ў практыцы маўлення пэўнага моўнага калектыву назвы пачалі прысвойвацца аб’екту ў выніку аднаразовага акта па прапанове адной асобы, якая не заўсёды з’яўлялася носьбітам мясцовай гаворкі. Пытанне пра матывы выбару назваў унутрыгарадскіх аб’ектаў спецыяльна не паўставала, паколькі справа надання імён тапаграфічным аб’ектам была справай ідэалагічных аддзелаў гаркамаў і рэгулявалася з цэнтра вялікай дзяржавы ў выглядзе рэкамендацыйных спісаў імён, якія неабходна было ўжываць для наймення вуліц, завулкаў і іншых унутрыгарадскіх аб’ектаў. І нават у той час у пэўных паселішчах з гэтых спісаў выбіраліся пэўныя найменні. Чаму выбар падаў на тую ці іншую назву, далёка не заўсёды мела тлумачэнне.

У наш час, калі рэалізацыяй Закона Рэспублікі Беларусь ад 16 лістапада 2010 г. “Аб найменнях геаграфічных аб’ектаў” займаюцца галоўныя ўпраўленні ідэалагічнай работы, культуры і па справах моладзі гарадскіх Саведаў дэпутатаў, матывы выбару назваў лінейных, тэрытарыяльных і кропкавых аб’ектаў горада павінны быць зафіксаванымі, што робіць не толькі пажаданым, а і магчымым іх вывучэнне.

Мэта гэтага даследавання – выяўленне намінатыўных пераваг жыхароў горада.

Матэрыялам даследавання паслужылі назвы вуліц г. Шчучына Гродзенскай вобласці Рэспублікі Беларусь, на гасціннай зямлі якога ў бягучым годзе святкаваўся Дзень беларускага пісьменства.

У даследаванні выкарыстаны арэальны, апісальны, параўнальна-супастаўляльны, элементы колькаснага метада.

Пачынаючы аналіз урбананіміі Шчучына, адзначым: нягледзячы на тое, што ўпершыню ён згадваецца ў пісьмовых крыніцах XV ст. (Беларуская энцыклапедыя 2003: 502–503), вулічная сетка яго, мяркуючы па тым, што ў 1866 г. у мястэчку было толькі 123 дамы, сфарміравалася, верагодна, толькі ў XX ст. (дарэчы, статус горада атрыманы ў 1962 г.).

Летапісныя сведчанні пра назвы ўнутрыгарадскіх аб’ектаў Шчучына нешматлікія. Так, адна з самых ранніх фіксацый датуецца першай паловай XV ст. і пацвярджае заснаванне тут трокскім ваяводам П.Лелюшам касцёла. У матэрыялах XVIII ст. згадваецца Шчучынскі палац, што належаў падскарбію літоўскаму Шчуку, помнік архітэктуры ранняга класіцызму, пабудаваны паводле праекта архітэктара дэ Фленерса (па іншых дадзеных Ю. Піёла (Шуцін 2015) ў парку рэгулярнай планіроўкі (Беларуская энцыклапедыя 2003). Пры гэтым ні адзін са згаданых аб’ектаў не знайшоў адлюстравання ў назвах сучасных вуліц. Магчыма, найменні нахшталт Касцельная вуліца і Палацавая вуліца, даволі пашыраныя у шмат якіх гарадах Беларусі да і напачатку XX ст.¹, і існавалі ў мястэчку, але мы такімі сведчаннямі не валодаем.

Сучасны гаданімікон горада ўключае каля сямі дзясяткаў назваў вуліц, завулкаў і плошчаў. Аснова збору – дадзеныя Нацыянальнага кадастравага агентства Рэспублікі Беларусь.

Паколькі выбар назвы ўнутрыгарадскога аб’екта адбываецца ў пэўных умовах з улікам не толькі пэўных мэт, а нават і розных асобасных пажаданняў намінатараў², у кожным рэгіёне, і нават у кожным паселішчы, існуюць свае намінатыўныя прыярытэты. Зыходзячы з урбананімнага матэрыялу гарадоў розных рэгіёнаў, можна адзначыць розную колькасць матываў называння лінейных аб’ектаў. Пад *матывам* звычайна разумеюць складанае псіхалагічнае ўтварэнне, якое падахвочвае да свядомых дзеянняў і ўчынкаў і служыць

¹ Вядома, што *Касцельныя вуліцы і завулкі* (у помніках пісьменнасці *Ulicza Koszczelna, Ulica Koscelna, Ulica Koscelna idąc z Miasta strona perwsza, 4-й Костельный переулок*) існавалі ў 1556 г. у Бержніках, Мстах, Новым Двары Гродзенскай эканоміі, у 1627 г. у Смаргоні, у 1831 г. у Зельве, у 1925 г. у Віцебску і інш.; Палацавыя вуліцы і завулкі (Дворцовая ул., Дворцовый пер.) у Вільні (1868 г.), Гродне (1913 г.) [гл. Мезенко 2003: 84, 126–127].

² Намінатар – імядаўца, аанатэт, асоба, група асоб або установа, якая прысвойвае любое ўласнае імя.

для іх асновай. Станаўленне яго адбываецца падчас матывацыі, або псіхафізіялагічнага працэсу фарміравання рухаючых сіл, якія падштурхоўваюць чалавека да дзейнасці, што мае пэўную мэтавую накіраванасць (матывацыйнай таксама называюць сукупнасць матываў).

Дадзеныя па розных беларускіх паселішчах пацвярджаюць устойлівасць шасці разрадаў намінацыйна-матывацыйных стэрэатыпаў: 1) іменаванні ў гонар каго / чаго; 2) іменаванні па арыенцірах, прыродных або створаных рукамі чалавека; 3) іменаванні па ўласцівасцях самога аб'екта; 4) іменаванні-пажаданні; 5) у выніку прытрымлівання пэўных традыцый; 6) у адпаведнасці з модай, – найбольш пашыранымі сярод якіх з'яўляюцца першыя тры. У кожным без выключэння беларускім горадзе ёсць назвы у гонар пэўных асоб або пэўных падзей. Напрыклад, *вуліцы, завулки, бульвары, плошчы*, названыя ў гонар беларускага пісьменніка *Якуба Коласа*, існуюць у 64-х гарадах, 18-ці гарадскіх пасёлках Беларусі; *Першамайскія вуліцы і завулки* зарэгістраваны ў 10-ці гарадах, 16-ці гарадскіх пасёлках і 21-й вёсцы Беларускага Паазер'я і г.д.

Аналіз матываў выбару назваў вуліц у жыхароў г. Шчучына Гродзенскай вобласці дазваляе вылучыць рад матывацыйных прыкмет, якімі кіраваліся шчучынцы пры намінацыі лінейных аб'ектаў свайго горада.

Сфарміраваная ўсяго 69-цю іменаваннямі, урбананімія г. Шчучына адрозніваецца пэўнай разнастайнасцю. Рэпертуар найменняў, у аснову якіх пакладзены першы матывы намінацыі, самы шматлікі, уключае 50 урбананімаў, што складае 72,5% ад агульнай колькасці назваў лінейных аб'ектаў. Самая вялікая колькасць сярод іх належыць найменням, дадзеным у гонар дзеячаў навукі і культуры, у першую чаргу ў гонар пісьменнікаў і паэтаў (дарэчы прозвішчы ўсіх з іх уваходзяць у групу сусветна прэцэдэнтных).

Улічваючы, што прэцэдэнтныя імёны без спецыяльнага тэксту адлюстроўваюць вядомыя носьбітам мовы экстралінгвістычныя характарыстыкі, яны вельмі ўдала падыходзяць для намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў. Відаць, не выпадкова, улічваючы гісторыю г. Шчучына, звездаўшага пяць форм дзяржаўнасці (Вялікае Княства Літоўскае, Рэч Паспаліта, Расійская імперыя, СССР, Рэспубліка Беларусь), сярод прэцэдэнтных імя польскага паэта, публіцыста, грамадска-палітычнага дзеяча *Адама Міцкевіча*, польскамоўнай беларускай пісьменніцы *Элізы Ажэшкі*, беларускай паэтки, празаіка *Элізы Пашкевіч*, класікаў беларускай літаратуры *Якуба Коласа*, *Янкі Купалы*, *Максіма Танка*, таксама шасці рускіх пісьменнікаў і паэтаў – *А. Пушкіна*, *М. Лермантава*, *М. Горкага*, *М. Астроўскага*, *У. Маякоўскага*, *М. Някрасава*.

Якасна-колькасны аналіз іншых назваў вуліц, што адпавядаюць матыву 'у гонар каго / чаго', паказаў, што на долю ўрбананімных адзінак, прысвоеных

у гонар вучоных, лётчыкаў і касманаўтаў, прыпадае па тры адзінкі, або прыблізна па 2% (вул. *Мічурына*, вул. *Ціміразева*, вул. *Францыска Скарыны*; вул. *Гагарына*, вул. *Цітова*, вул. *Чкалава*); адно найменне (0,69% – вул. *Чайкоўскага*) звязана сваім паходжаннем з прозвішчам рускага кампазітара

Вытокі прэцэдэнтнасці, найперш планетарнай, можна знайсці таксама сярод антрапанімікону ваенных, дзяржаўных і палітычных дзеячаў. Выкарыстанне гэтай катэгорыі антрапонімаў у найменнях вуліц, праспектаў, праездаў і інш., на думку намінатараў савецкіх часоў, павінна было садзейнічаць актывізацыі ва ўсведамленні жыхароў паселішча асацыяцый, звязаных з усталяваннем савецкай улады. Гэтая група найменняў даволі пашыраная і разнастайная па сваім складзе. Яна ўключае ўрбананімы, утвораныя ад 1) прозвішчаў партыйных і дзяржаўных дзеячаў (вул. *Кірава*, вул. *Крупскай*, вул. *Куйбышава*, вул. *Арджанікідзе*, вул. *Свярдлова*, вул. *Фрунзе*); 2) прозвішчаў удзельнікаў баёў за вызваленне Беларусі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў (вул. *Батырава*, вул. *Гастэлы*, вул. *Заслонава*, вул. *Шупені*); 3) военачальнікаў і дзеячаў рэвалюцыйнага руху (вул. *Суворова*, вул. *Урублеўскага*, вул. *Дзяржынскага*, вул. *Дамброўскага*); 4) заснавальнікаў марксізму-ленінізму (вул. *Карла Маркса*, вул. *Леніна*, вул. *Фрыдрыха Энгельса*).

Сярод прадуктыўных крыніц прэцэдэнтнасці найменняў вуліц знаходзім таксама сімваліку савецкай улады, у гонар якой дадзены 12 назваў лінейных аб'ектаў: *Калгасная вул.*, *Камуністычная вул.*, *Камсамольская вул.*, *Чырвоная-армейская вул.*, *Кастрычніцкая вул.*, вул. *Паўліка Марозава*, *Першамайская вул.*, *Піянерская вул.*, *Пралетарская вул.*, пл. *Свабоды*, *Савецкая вул.*, вул. *Чапаева*.

Найменшай колькасцю адзінак характарызуецца група назваў, разнавіднасцю матыва для ўзнікнення якіх стала «у гонар (чаго) памятных гістарычных падзей і іх сімвалаў»; уключае яна тры найменні: вул. *12 Ліпеня*, названая ў гонар дня вызвалення горада ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў; вул. *17 Верасня* – у гонар уз'яднання Беларусі ў 1939 г., вул. *8 Сакавіка* – у гонар Міжнароднага жаночага дня.

Цікава будзе адзначыць, што ва ўрбананіміконах беларускіх гарадоў аж да XIX ст. матыў “у гонар каго / чаго” пры намінацыі вуліц не выкарыстоўваўся. Падобны ж да яго матыў “у імя Каго” часткова працаваў толькі ў межах эклезіяніміі пры называнні месц здзяйснення абраду (параўн.: *касцёл Св.Тэрэзы*).

Другі матыў «іменаванні па арыенцірах, прыродных або створаных рукамі чалавека» задзейнічаны толькі ў 11 выпадках – 15,9% назваў вуліц, размеркаваных паміж рознымі матывацыйнымі прыкметамі наступным чынам: «па назвах аб'ектаў, размешчаных на вуліцы» – 3 урбананімы: *Акадэмічная вул.*,

Заводская вул., Школьная вул.; «па баках свету» – 3: *Паўднёвая вул., Усходняя вул., Паўднёва-заходняя вул.*; «па назвах гарадоў і іншых аб'ектаў, у напрамку якіх вуліца вядзе» – 2: *Гродзенская вул., Рачная вул.*

Прыблізна падобныя да прыведзеных суадносіны урбананімаў, што адпавядаюць першаму і другому матывам намінацыі, характарызуюць урбананіміконы яшчэ некаторых паселішчаў Гродзеншчыны, Брэстчыны, Міншчыны, але значна адрозніваюцца ад іх суадносін у паселішчах паўночна-усходняй часткі краіны. Так, напрыклад, у Віцебску назваў, якія адпавядаюць першаму матыву, амаль у два разы менш, чым у населеных пунктах Гродзеншчыны.

Яшчэ радзей (7,3% урбананімных адзінак) выкарыстоўваецца пры намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў трэці матыў – «іменаванні па ўласцівасцях самога аб'екта». Параўнаем: *Кароткая вул., Лясная вул., Лугавая вул., Маладзёжная вул., Папярочная вул.*

За ўвесь перыяд намінатыўнай практыкі жыхарамі Шчучына ў працэсе выбару імені ўнутрыгарадскому лінейнаму аб'екту выкарыстоўваліся таксама наступныя матывы: «найменні-пажаданні» (тут існуюць *вул. Дружбы, вул. Міру*); «у выніку прытрымлівання пэўных традыцый» (напрыклад, у савецкі час галоўная вуліца населенага пункта звычайна насіла назву *Савецкая вул.* або *вул. Леніна*, што мае месца і ў Шчучыне); «у адпаведнасці з модай» (пасля першага палёту чалавека ў космас у 1961 г. не толькі ў СССР, але і ў іншых краінах свету модным стала называць вуліцу ці іншы ўнутрыгарадскі аб'ект іменем Ю.А. Гагарына, што таксама зарэгістравана ў аналізуемым урбананіміконе).

Такім чынам, пытанне пра матывы выбару імені ўнутрыгарадскому аб'екту да гэтага часу застаюцца па-за навуковым асвятленнем. Эмпірычныя дадзеныя дазваляюць вызначыць агульнае і спецыфічнае ў намінатыўных прыярытэтах жыхароў розных арэалаў і сведчаць пра пашыранасць шасці матываў намінацыі ўнутрыгарадскіх лінейных аб'ектаў: 1) у гонар каго / чаго; 2) па арыенцірах; 3) па ўласцівасцях; 4) па пажаданнях; 5) па традыцыі; 6) па модзе, – найбольш устойлівымі з якіх з'яўляюцца першыя тры. Аналіз асноўных тэндэнцый намінацыі ўнутрыгарадскіх аб'ектаў прыводзіць да высновы пра паступовае, пачынаючы з XIX ст., павышэнне цікавасці намінатараў да такога матыву, як 'намінацыя ў гонар каго / чаго', што, верагодна, можна звязаць з сусветнай тэндэнцыяй да павелічэння ролі асобы ў гісторыі, распаўсюджання індывідуалізма і асобаснай свабоды ва ўсіх сферах жыццядзейнасці, у тым ліку і намінатыўнай.³ Колькасна-якасныя адрозненні ў пераліках матываў, дзейнічаўшых у XVI–XX стст., тлумачацца не столькі часавым інтэрвалам, колькі мэтавымі ўстаноўкамі намінатараў і культурным патэнцыялам

³ Гл. падрабязней Титаренко 2005.

рэгіёна і намінатараў. Вядучая роля суб'екта-намінатара ў наш час належыць галоўнаму ўпраўленню ідэалагічнай работы, культуры і па справах моладзі гарадскіх Саветаў дэпутатаў. Абагульняючы назіранні над кантынгентам імядаўцаў у намінатыўнай практыцы з боку дыяхраніі, адзначым, што пры выбары імені тапаграфічнаму ўнутрыгарадскому аб'екту павінна прадугледжвацца шляхам шырокага абмеркавання ў сродках масавай камунікацыі права абавязковага ўдзелу ў гэтым акце саміх жыхароў паселішча.

Для таго, каб ацаніць стан праблемы ў рэгіёне ўвогуле, неабходна даследаванне матываў выбару імені вуліцы ў як мага большай колькасці асобных пасяленняў.

Літаратура

- Беларуская энцыклапедыя* (2003). Т. 17. Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. Мінск, с. 502–503.
- Мезенко, А.М. (2003): *Имя внутригородского объекта в истории. Об урбанонимах Беларуси XIV – нач. XX в.* Минск.
- Никонов, В.А. (1974): *Имя и общество.* Москва.
- Селищев, А.М. (1971): *Смена фамилий и личных имен.* [W:] *Ученые записки Тартуского ун-та*, V. Вып. 284, с. 83–91.
- Титаренко Л.Г. (2005): *Тенденции изменения идентичности и базовых ценностей белорусов.* “Восточноевропейские исследования” № 2, с. 87–100.
- Щучин (2015) [Электронный ресурс]: <<http://globus.tut.by/schuchin/>> Дата доступа: 24.06.2015.

Summary

The analysis examines naming practices in the field of urbanonymic regionalistics. In particular, naming preferences of the inhabitants of different areas are studied. There have been distinguished six motifs in naming objects, which may be: 1) named after someone or something, or their names may be: 2) landmark-related 3) property-related 4) desire-related 5) tradition-related 6) fashion-related, the first three being most prevalent. Beginning with 19th century, a growing interest in naming objects after persons may be regarded as a result of the global tendency to increase the role of specific historical individuals, spreading personal freedoms on all spheres of life, including naming activities. The characteristics of quantity and quality listed in the motifs in use during 16th–20th centuries are explained largely by objectives and cultural potential of the region and the individuals after whom something is named themselves rather than by the time interval.